

ΟΙ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΙ ΠΑΤΕΡΕΣ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ

*«Το ένα μου πόδι είναι στο στέρεο
χώμα, το άλλο ψάχνει στα σκοτεινά,
απάνω στην άβυσσο»*

Ν. Καζαντζάκης, Ασκητική

Ο πεζογράφος, ποιητής, δοκιμιογράφος, μεταφραστής, θεατρικός συγγραφέας και κυριότατα θεολογών φιλόσοφος Νίκος Καζαντζάκης, είναι ίσως ο πιο πολυδιαβασμένος νεοέλληνας συγγραφέας στα τελευταία χρόνια στη χώρα μας και στο εξωτερικό. Συνάμα, ο Καζαντζάκης, υπήρξε και εξακολουθεί να είναι *«σημείου αυτιλεγόμενο»* όχι τόσο για τη λογοτεχνική του ικανότητα –αυτή έχει αναγνωρισθεί παγκοσμίως και ελάχιστα αμφισβητείται και από τους επικριτές του–, όσο για τις ιδέες που εκφράζει στα έργα του και μέσα από το σύνολο του έργου του. Είναι οι φιλοσοφικές του ιδέες, αυτές, που άλλους μαγνητίζουν και άλλους απωθούν. Αυτές οι ιδέες που τις βάζει στο στόμα των ηρώων του ο συγγραφέας με τόσο ζωηρό, πειστικό και παραστατικό τρόπο.

Αν αναλογιστεί κανείς ότι τα έργα του έχουν μεταφραστεί –αν όχι όλα, πάντως τα περισσότερα– σε περισσότερες από 60 γλώσσες –ακόμα και σε διαλέκτους–, σε αλληπάλληλες εκδόσεις, ότι έχουν απασχολήσει διεθνώς τους μεγαλύτερους κριτικούς και διανοούμενους, έχουν γραφεί σε ξένες γλώσσες ειδικές μελέτες, άρθρα και διατριβές για τις ιδέες που περικλείουν τα βιβλία του, μυθιστορήματά του έχουν γίνει κινηματογραφικές ταινίες, αποσπάσματα του έργου του έχουν μελοποιηθεί, εταιρίες ολόκληρες διαδίδουν το έργο του, και το γεγονός ότι το ενδιαφέρον του αναγνωστικού κοινού στην Ελλάδα και στο εξωτερικό παραμένει αδιάπτωτο σχεδόν 50 χρόνια μετά το θάνατό του, όλα αυτά μπορούν να μας κάνουν να αντιληφθούμε, ότι έχουμε να κάνουμε μ' έναν συγγραφέα που ξεφεύγει από τα συνήθη μέτρα. Μ' έναν *υπάνιο άνθρωπο του λόγου* (Α. Καραντώνης) και μ' έναν όγκο πνευματικής παραγωγής από τον ίδιο και για το έργο του, που αποτελεί φαινόμενο όχι μόνο στα νεοελληνικά γράμματα αλλά και στην παγκόσμια λογοτεχνία. Υπολογίζεται ότι μόνο στην Ελλάδα τα 30 βιβλία του πουλάνε 40.000 αντίτυπα το χρόνο! Τα μυθιστορήματά του μάλιστα, από πολλούς κατατάσσονται ως εφάμιλλα μ' εκείνα των ιερών τεράτων της λογοτεχνίας όπως Καμύ, Κάφκα, Ντοστογιέφσκι, Τολστόι, Μπαλζάκ κ.α.

I. ΟΙ ΓΝΩΣΤΕΣ ΠΗΓΕΣ ΤΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ

Αφορμή για να ειπωθούν όσα επακολουθούν, στάθηκε το γεγονός ότι ενώ, ο Καζαντζάκης αναγνωρίζεται από τους μελετητές του ως «διανοούμενος που θεολογεί περισσότερο από όλους τους Έλληνες διανοουμένους» (Μ. Αυγέρης), «μοναδικός Έλληνας λογοτέχνης που έδωσε στο έργο του τόση θέση στο Θεό και το Χριστό που ούτε ο Παπαδιαμάντης δεν έδωσε» (Π. Χάρης), και «ο θρησκευτικότερος όλων των συγγραφέων» (Κ. Τσάτσος) για να αναφέρω μερικές μόνο γνώμες, ελάχιστοι έχουν ασχοληθεί με τους επί μέρους φιλοσοφικούς και μεταφυσικούς προβληματισμούς του συγγραφέα, όπως: η ιδέα επικράτησης του κοινωνικού χριστιανισμού, το πρόβλημα συνύπαρξης καλού και κακού, η αλληλενέργεια Θεού και κόσμου, το πρόβλημα της θεοδικίας και άλλα. Οι περισσότεροι ασχολήθηκαν κυρίως με τη χριστολογία του Καζαντζάκη, όπως αυτή εμφανίζεται στα μυθιστορήματά του, είτε για να την επικροτήσουν, είτε για να την επικρίνουν, αφού με αυτήν εξαιτίας των ακραίων θέσεων του, ασχολήθηκαν λαός και κλήρος μάλιστα μετά την ταινία του Μάρτιν Σκορτσέζε *Ο τελευταίος πειρασμός*, που στηρίχθηκε στο ομώνυμο βιβλίο του. Και ακόμα περισσότερο, λιγότεροι έκαναν τον κόπο να μπουν πιο βαθιά, και να αναζητήσουν τις ρίζες των θρησκευτικών ιδεών που αντανακλώνται στα έργα του. Βέβαια, η θρησκευτική εικονοκλασία του, ο αντικληρισμός, ο αντιδογματισμός, ή η μετά-χριστιανικότητα του Καζαντζάκη όπως την χαρακτήρισαν μερικοί, έχουν ήδη επισημανθεί και δεν είναι ανάγκη να τα θίξουμε εδώ ιδιαίτερα.

Έννοι μελετητές μπορώ να πω όπως ο Peter Bien, και πιο πρόσφατα το βιβλίο των Darren J.N. Middleton και P. Bien, *God's stuggler: Religion in the Writtings of Nikos Kazantzakis* (Mercer University Press 1966) έχουν να πουν ίσως περισσότερα αφ' ενός μεν για τη θρησκευτικότητα του Καζαντζάκη και τη «θεολογία της πάλης» όσο και το θρησκευτικό αντικομφορμισμό και τη «μεταφυσική της ανταρσίας» όπως χαρακτηρίζουν τη σκέψη του.

Ωστόσο, οι μέχρι τούδε μελέτες γενικά είναι ανεπαρκείς, γιατί δεν εξηγούν από πού αντλεί ο Καζαντζάκης ένα μεγάλο μέρος των ετερόκλητων και ενίοτε αντιφατικών και προκλητικών ιδεών του. Θα μπορούσε βέβαια κάποιος να ισχυρισθεί ότι είναι καθαρά Καζαντζακικής προέλευσης δηλ., προσωπικές πεποιθήσεις. Και πράγματι είναι. Η μεταφυσική του σχεδία είναι πολυφωνική (Κ. Μιχαηλίδης). Αλλά οι ρίζες των ιδεών του θα πρέπει να αναζητηθούν κάπου αλλού. Όσα θα λεχθούν εδώ δεν έχουν τόσο πολύ αξιολογικό χαρακτήρα όσο πληροφοριακό. Ο αναγνώστης, καλείται να βγάλει μόνος του τα όποια συμπεράσματά του.

Ο ίδιος ο Καζαντζάκης στα έργα του και στις επιστολές του, μάς ομιλεί για τις επιδράσεις που δέχτηκε από τους εξής πέντε: 1) Όμηρο, 2) Βούδα, 3) Νίτσε, 4) Μπερζόν, 5) Χριστό. Ο ίδιος μας το λέει στην εισαγωγή του στο *Ζορμπά*.

Ωστόσο, η προσεκτική μελέτη και ανάλυση των έργων και των ιδεών του, αποκαλύπτει και πολλές άλλες άμεσες και έμμεσες πηγές που δεν τις κατονομάζει. Αυτές τις εντοπίζει ο φιλέρευνος ερευνητής, αυτός που θα δαπανήσει αρκετό χρόνο

και κόπο για να διεισδύσει στο συνολικό έργο του και να ανασκάψει την κρούστα της επιφάνειας.

Έτσι, εγώ, με τη μελέτη τόσο των έργων του όσο και άλλων κριτικών και ερευνητών, διαπιστώνω ότι εκτός από τους παραπάνω σταθμούς της πνευματικής του πορείας για τους οποίους θα μιλήσουμε σύντομα παρακάτω, υπάρχουν και άλλες τέσσερις πηγές που τον επηρέασαν βαθύτατα. Κι αυτές είναι οι επόμενες:

Α) Σε μια κατηγορία θα βάζαμε τους Δαρβίνο, Φρόνιτ (Σοπενχάουερ), υπαρξιακούς συγγραφείς και μυστικιστικά ρεύματα.

Β) Η άλλη πηγή προέρχεται από τον μεγάλο Ρώσο μυθιστοριογράφο Ντοστογιέφσκι για την οποία θα μιλήσω εκτενέστερα.

Γ) Η τρίτη πηγή επίδρασης προέρχεται σύμφωνα με μερικούς ερευνητές (Νίκος Ματσούκας, Θ. Δετοράκης) από το Βυζάντιο, τα ορθόδοξα συναξάρια και τους πατέρες της Εκκλησίας.

Δ) Και τέλος, μια απόκρυφη πηγή της φιλοσοφίας και των ιδεών του που δεν την κατονομάζει καθόλου ο ίδιος, είναι η θεοσοφία και ο ελευθεροτεκτονισμός (στον οποίο ήταν ενταγμένος), η Βίβλος και ιδίως τα απόκρυφα Ευαγγέλια.

Πέντε λοιπόν πρόσωπα, (ίσως μάλλον έξι μαζί με το Γιώργο Ζορμπά όπως έλεγε ο ίδιος), που επηρέασαν πολύ τη ζωή του και τέσσερις μη μνημονευόμενες πηγές ήσαν οι πνευματικοί προπάτορες του Καζαντζάκη, από τους οποίους άντλησε το ετερόκλητο, πολυσυζητημένο, ενίοτε αντιφατικό και ασφαλώς προκλητικό έργο του.

Θα κάνω μια μικρή αναφορά σ' όλες αυτές τις πηγές και θα σταθώ κάπου περισσότερο από τις άλλες, γιατί αυτές δεν είναι τόσο γνωστές και γιατί ρίχνουν περισσότερο φως στην προσωπικότητα και το έργο του συγγραφέα.

1. ΟΜΗΡΟΣ

Η επίδραση του Ομήρου στη σκέψη και στην τεχνοτροπία του Καζαντζάκη, φαίνεται εκ του ότι, μιμούμενος τον Όμηρο γράφει τη δική του *Οδύσσεια*, ένα έργο ζωής που το δημοσίευσε το 1938, αποτελούμενο από 33.333 στίχους. Στο ποιητικό αυτό έργο, ο Καζαντζάκης πιάνει το νήμα της αφήγησης απ' εκεί που το αφήνει ο Όμηρος και το επεκτείνει. Ο Οδυσσέας του, μετά από πολλές περιπέτειες πεθαίνει στο Νότιο Πόλο, άφοβος και λεύτερος. Στο έργο αυτό, αναπτύσσεται η κοσμοθεωρία του Καζαντζάκη και η αγωνία της ζωής του. Αλλά ο Οδυσσέας αυτός, δεν είναι κανείς άλλος από τον ίδιο τον Καζαντζάκη κατά γενική αναγνώριση. Είναι ο ίδιος, αυτοβιογραφούμενος μέσω του έρωτά του (Κίμων Φράιρερ).

Επίσης η αγάπη του Καζαντζάκη για τον Όμηρο φαίνεται ότι συνεργάστηκε το 1942 με τον Κακριδή για τη μετάφραση της Ιλιάδας του.

Επιπλέον, η επίδραση του Όμηρου στο έργο του, φαίνεται από το ότι, η δομή που έχει δώσει στα μεγάλα μυθιστορήματά του όπως το *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται* και το *Ο Καπετάν Μιχάλης* είναι φανερά επηρεασμένα από ομηρικά στοιχεία, γιατί εκτός από το άφθονο επικό στοιχείο που υπάρχει εκεί, δηλ. συγκρούσεις ατόμων και ομάδων, έριδες κ.λπ. και επικές υπερβολές, υπάρχουν, κατά τον Απόστολο Σαχίνη, φανερές ομηρικές απηχήσεις και παρομοιώσεις. Μια αναμφισβήτητη επική γραμμή διασχίζει και χαρακτηρίζει το *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*, η αίσθηση της ομάδας, ο αγώνας του συνόλου, οι πεινασμένοι πρόσφυγες της Σαρακίνας και η ίδια εμφανίζεται και στο *Ο Καπετάν Μιχάλης*.

2. ΒΟΥΛΑΣ

Η επίδραση του Νίκου Καζαντζάκη από τον Βουδισμό έγινε απ' ευθείας με τη μελέτη βουδιστικών έργων, και μέσω του Σοπενχάουερ. Το θαυμασμό του για αυτόν τον καλλιέργησαν ο Νίτσε και Σοπενχάουερ, «ο βραχμάνος του Βορρά».

Την αγάπη του για το Βούδα και το Βουδισμό την εξέφρασε ο Καζαντζάκης από νωρίς. Ο Βουδισμός υπήρξε ένα από τα στάδια που μαθήτευσε. Γύρω στα 1922, πρωτοσυνέλαβε και έγραψε το έργο *Γιαγκ-Τσε*, με 3.000 στίχους που έγινε πρόζα το 1932 και διορθώθηκε αργότερα στα 1940. Εκεί φαίνεται καθαρά η επίδραση της Βουδιστικής κοσμοθεωρίας γιατί ο κόσμος προβάλλεται ως προϊόν των αισθήσεων στερημένος από κάθε αντικειμενική υπόσταση. Ο απόλυτος υποκειμενισμός της σκέψης μπορεί να αποτελέσει το μόνο αντίβαρο στη δυστυχία.

Η *Ασκητική* του, φαίνεται σοβαρά επηρεασμένη από τον Βουδισμό και ιδιαίτερα το τελευταίο κεφάλαιο με τίτλο *Η Σιγή*. Αλλά και όλο το έργο φέρνει ίχνη βουδιστικής σκέψης όπως μαρτυρεί ο ίδιος στο *Αναφορά στο Γκρέκο*. Ο Βούδας υπήρξε για το Καζαντζάκη η άγια και ηρωική μορφή, «η ανώτατη αποκορύφωση της επιθυμίας του» με το μήνυμα της μακαριότητας της ανυπαρξίας, που πετυχαίνεται με τη νίκη πάνω στην επιθυμία και την ελπίδα που διαυλακώνει όλο το έργο του.

Φαίνεται επίσης επηρεασμένος από το ΤΑΟ-ΤΕ-ΚΙΝΚ του Λάο Τσε όπου το καλό και το κακό (το ναι και το όχι), δεν διαφέρουν.

Κατά τον Colin Wilson το επίγραμμα στον τάφο του «Δεν ελπίζω τίποτα, δε φοβάμαι τίποτα, είμαι λεύτερος», το είχε θελήσει να είναι μια Βουδιστική έκφραση μηδενισμού.

3. ΝΙΤΣΕ

Στο Νίτσε, το μεγάλο γερμανό φιλόσοφο, «τον Θεοφονιά» όπως τον χαρακτήριζε ο ίδιος ο Καζαντζάκης, θα σταθούμε λίγο περισσότερο, γιατί η επίδρασή του πάνω του υπήρξε κυριολεκτικά καταλυτική και τον σημάδεψε όλη τη μετέπειτα λογοτεχνική παραγωγή. Είναι ασφαλώς σύμπτωση αλλά είναι αξιοσημείωτο ότι ο Καζαντζάκης γεννήθηκε το 1883 έτος που ο Νίτσε δημοσίευσε το έργο του *Ζαρα-*

τούστρα. Ο Ζαρατούστρα, βέβαια, είναι ο ίδιος ο Νίτσε, αυτοβιογραφούμενος.

Για να καταλάβουμε πως ο Νίτσε επέδρασε τόσο πολύ στον Καζαντζάκη και στο έργο του, πρέπει προηγουμένως να πούμε έστω δυο λόγια για το Νίτσε και τη φιλοσοφία του.

Ο Νίτσε, γνωστός για τη ρωμαλέα φιλοσοφική σκέψη του, για το περίφημο σλόγκαν του που δόνησε τον κόσμο *Gott ist tot* (ο Θεός είναι νεκρός) για πληθώρα βιβλίων του ρηξικέλευθων, όπως, *Θέληση για δύναμη*, *Η Γενεαλογία της Ηθικής* και κυρίως για το *Τάδε Έφη Ζαρατούστρα*, φιλοσοφικό και ποιητικό μαζί έργο, κήρυττε την ανάγκη της σύζευξης του *διονυσιακού* στοιχείου της ζωής, του στοιχείου δηλ. της διάθεσης και ορμής για ζωή με το *απολλώνιο* στοιχείο, δηλ. με την σοφία και το πνεύμα.

Τούτο, θα το πετύχαινε κατά το Νίτσε μόνο ο *υπεράνθρωπος*: ο άνθρωπος ο απαλλαγμένος από μικρότητες και από τη δειλία, μια ψυχή φλεγόμενη χωρίς φραγμούς και όρια, που μπορεί να ξεπεράσει τα ανθρώπινα όρια και την απελπισία με την άνευ όρων και ορίων ελευθερία που όμως ξέρει ότι θα συντριβεί τελικά. Επειδή ο Θεός είναι νεκρός για τους ανθρώπους, και οι άνθρωποι για το Θεό, διάδοχός του είναι ο υπεράνθρωπος Ζαρατούστρα.

Μετά από αυτά, ερχόμαστε να δούμε καλύτερα από πιο κοντά αυτήν την καταλυτική επίδραση του Νίτσε στην ιδεολογία του Καζαντζάκη. Κατ' αρχάς, σημειώνω, ότι στα 1909 ο Καζαντζάκης δημοσίευσε τη διατριβή του επί υφηγεσία *Ο Φρειδερίκος Νίτσε εν τη φιλοσοφία του δικαίου και της πολιτείας* (το έργο επανεκδόθηκε πρόσφατα, το 1998).

Σημειώνω, επίσης, ότι μετέφρασε τα έργα του Νίτσε *Τάδε Έφη Ζαρατούστρα* και *Η γέννηση της τραγωδίας* και αυτή η διαρκής μεταφραστική ενασχόληση, ασφαλώς είχε μιαν άλλη βαθύτερη επίδραση μέσα του. Ο Karl Kerény σε μελέτη του που δημοσιεύτηκε στα 1959 στη *Νέα Εστία* γράφει ότι «ο Καζαντζάκης είναι ο συνεχιστής του Νίτσε στην Ελλάδα».

Ας δούμε όμως και μερικά επί μέρους σημεία πολύ χαρακτηριστικά ομοιοτήτων των δύο αντρών και τι κληρονόμησε ο Καζαντζάκης από τον πνευματικό του πατέρα, το Νίτσε.

Κατ' αρχάς, τον μηδενισμό του Νίτσε που υπάρχει τόσο στην *Ασκητική* του όσο και στην *Οδύσσεια* και σ' άλλα έργα του. «Θεός θα πει να κυνηγάς Θεό στον άδειο

Ο Βούδας επηρέσε σε μεγάλο βαθμό τον Καζαντζάκη.

αγέρα» (Σ. 1010–1017). «Λευτεριά θα πει να μάχεσαι επί γης χωρίς ελπίδα» (Φ. 1351). Κάποιοι τον ονόμασαν «ηρωικό μηδενισμό», αλλά όπως και να ονομαστεί, δεν παύει να είναι αυτό που είναι δηλαδή, *μηδενισμός*, πίστη στο *τίποτα*, το *πουθενά*.

Ο Νίτσε έγραψε για τον εαυτό του: «*Είχα καλό ταξίδι... ναυάγησα*». Τα ίδια γράφει και ο Καζαντζάκης στην *Ασκητική* του: «*Χρέος μας είναι να ναυαγήσουμε*».

Ο Νίτσε ήθελε συνδυασμό του *Διουσιακού* με το *Απολλώνιο* στοιχείο. Το ίδιο κάνει και ο Καζαντζάκης στα έργα του. Ιδίως με το Ζορμπά όπου ο ήρωάς του αυτός είναι ο ανεστραμμένος Καζαντζάκης· αυτό που ήθελε να γίνει και δεν ήταν, αλλά ήταν το αφεντικό, ο καλαμαράς. Το βιβλίο του *Ζορμπάς* απεικονίζει τον Διόνυσο και τον Απόλλωνα μαζί.

Ο Νίτσε δεν έτρεφε καλή άποψη για το Χριστιανισμό. Τον θεωρούσε θρησκεία των μαζών και σκλάβων, ιδιαίτερα την ηθική του. Είναι γνωστό ότι ο Καζαντζάκης πολλές φορές μιλούσε περιφρονητικά για τη θρησκεία, και τους εκπροσώπους της.

Ο Νίτσε θεωρούσε τον Χριστό ως *σύμβολο*. Στο βιβλίο του *Ο αντίχριστος* έγραψε: «Ο Χριστός ο μέγας συμβολιστής... σημασία έχει το σύμβολο όχι το πρόσωπο». Και ακόμη: «Ο Ιησούς δίδαξε όχι για να λυτρώσει τους ανθρώπους αλλά για να δείξει πως πρέπει να ζει κανείς».

Αυτά ακριβώς τα συμπεριέλαβε στην χριστολογία του ο Καζαντζάκης. Ιδιαίτερα στον *Τελευταίο πειρασμό*. Τον Χριστό τον βλέπει ως σύμβολο αγώνα και αγωνίας. Δεν τον ενδιαφέρει ο Ιησούς ως ιστορικό πρόσωπο.

Για τον Νίτσε τα Ευαγγέλια είναι παραποιημένα, πλαστογραφημένα. Τα τροποποίησε η Εκκλησία. Την ίδια άποψη έχει και ο Καζαντζάκης, όπως θα δούμε.

Ο Νίτσε ήταν θαυμαστής του Βουδισμού. Έγραψε: «Ο Βουδισμός είναι η μόνη αληθινά θετικιστή θρησκεία στην ιστορία. Διακρίνεται βαθιά από τον χριστιανισμό επειδή η ανταπόδοση των ηθικών εννοιών απέχει πολύ απ' αυτόν». Το ίδιο και ο Καζαντζάκης, όπως είδαμε, αν και ο Καζαντζάκης, δεν δεχόταν τη θεωρία της *αιώνιας ανακύκλωσης* στην οποία πίστευε ο Νίτσε.

Ο Νίτσε, λόγω της ιδεολογίας του *υπεράνθρωπου*, δεχότανε και τού άρεσε περισσότερο η Παλαιά Διαθήκη παρά η Καινή. Όχι ότι την αποδεχότανε, αλλά του άρεσε γιατί οι σελίδες της «στάζαν αίμα και ο Θεός εκεί είναι αγριωπός, πολεμιστής που σφάζει». Στη *Γενεαλογία της Ηθικής*, γράφει: «Δεν αγαπώ την Καινή Διαθήκη... Μ' ανησυχεί που στέκομαι μόνος μου, απέναντι σ' αυτό το τιμημένο, υπερτιμημένο βιβλίο, μα έτσι μου γουστάρει... Ταπεινοσύνη και σπουδαιοφάνεια βαδίζουν χέρι-χέρι σ' αυτήν. Η Παλαιά Διαθήκη—μάλιστα, αυτό ναι κάτι πέρα για πέρα διαφορετικό· είμαι γεμάτος σεβασμό απέναντι στη Παλαιά Διαθήκη! Σ' αυτήν συνα-

Επειδή ο Θεός είναι νεκρός για τους ανθρώπους, και οι άνθρωποι για το Θεό, διάδοχός του είναι ο υπεράνθρωπος Ζαρατούστρα.

ντώ μεγάλους ανθρώπους... την ασύγκριτη απλοϊκότητα της δυνατής καρδιάς...»

Διαβάστε τώρα τι γράφει ο Καζαντζάκης στο *Αναφορά στο Γκρέκο*.¹ «Ένα μόνο βιβλίο υπάρχει, γιατί δεν είναι από χαρτί, μα στάζει αίμα, όλο σάρκα και κόκαλα–η Παλαιά Διαθήκη. Το Ευαγγέλιο μου φαίνεται σα χαμομήλι για τους απλοϊκούς και κρυωμένους».

Ο Νίτσε αγαπούσε τη μοναξιά. Ο ίδιος έμεινε ερημίτης στα βουνά επί χρόνια. Στο *Ζαρατούστρα* γράφει: «Η μοναξιά είναι αναγκαία για ένα διάστημα στην ύπαρξη, για να μεγεθυνθεί για να θεραπευθεί και να σκληρύνει».² Το ίδιο έκανε και ο Καζαντζάκης. Έμεινε αρκετό καιρό στο Gottesgab, και στο Πόρο Ηρακλείου κλεισμένος στον εαυτό του γράφοντας. Και ο Οδυσσέας του που ήταν ο ίδιος, ήταν ένας ερημίτης.

Ο Νίτσε ήταν ανατροπέας των ισχυουσών ηθικών αξιών. Το ίδιο και ο μαθητής του ο Καζαντζάκης. Γράφει: «Η ηθική που σήμερα κυριαρχεί είναι έργο των σκλάβων».³

Ο Νίτσε ήταν εκλεκτιστής και αριστοκράτης. Ο υπεράνθρωπός του, υπήρχε μόνο για τους αριστοκράτες. Ο Νίτσε ήταν και μεγαλομανής. «Ich bin kein mensch ich bin Dynamit»⁴, έγραφε.

Φαίνεται ότι από το Νίτσε κληρονόμησε ο Καζαντζάκης παρόμοιες ιδέες, όπως το ότι ήθελε να αλλάξει τον κόσμο, να ιδρύσει νέα θρησκεία ν' απαλλάξει το χριστιανισμό απ' τα κίβδηλα στοιχεία, και άλλα.

Από τον μεγάλο του αυτό δάσκαλο–πατέρα, κληρονόμησε και τον θαυμασμό του για κάποιους δικτάτορες, ιδιαίτερα τον Μουσολίνι και τον Λένιν. Ο Νίτσε πίστευε στη δύναμη και τη βία που μπορεί να ασκεί ο υπεράνθρωπός του.

«Αγαπώ τους μεγάλους περιφρονητές» έγραφε ο Νίτσε. «Ο άνθρωπος είναι κάτι που πρέπει να ξεπεραστεί... Οι πιο δυνατοί στο σώμα και στην ψυχή είναι οι καλύτεροι».⁵ Για το Νίτσε, η δημοκρατία, «αυτή η μανία να μετρούμε τα κεφάλια», έπρεπε να εκμηδενιστεί, έπρεπε να παύσει το αστικό καθεστώς με προνόμια στους λαούς.⁶ Έτσι και ο Καζαντζάκης. Ήταν δηλαδή αυτός ο θαυμασμός, επέκταση της ιδεολογίας και της αποδοχής του υπεράνθρωπου στην πράξη. Γι' αυτό έγραφε

Ο Νίτσε έγραψε για τον εαυτό του: «Είχα καλό ταξίδι... ναυάγησα». Τα ίδια γράφει και ο Καζαντζάκης στην Ασκητική του: «Χρέος μας είναι να ναυαγήσουμε».

¹ Σελ. 309.

² Σελ. 299.

³ Αναφορά σελ. 392.

⁴ Δεν είμαι άνθρωπος, είμαι δυναμίτης.

⁵ *Τάδε έφη Ζαρατούστρα*.

⁶ Πρβλ. Χίτλερ, *Ο Αγών μου*.

κάπου: «Πιστεύω ακλόνητα στην ανισότητα των ανθρώπων».⁷

Όπως παρατηρεί η Λιλή Ζωγράφου: «Ο Καζαντζάκης θα σταματήσει έκθαμβος όπου βρει δύναμη. Συγκλονιζότανε από τυράννους και καταλυτές της ελευθερίας. Το ίδιο στάθηκε και στα 1922 μπροστά στο Λένιν, όπως θα θαύμαζε αδίσταχτα την επομένη το φασισμό του Μουσολίνι».⁸

Ο Νίτσε εν κατακλείδι είπε κάτι πολύ χαρακτηριστικό: «Δεν διαλέγει κανείς ιδέες παρά μόνον αυτές που του ταιριάζουν». Αυτό έκανε και ο Καζαντζάκης. Διάλεξε το Νίτσε και τις ιδέες του που του ταίριαζαν, και τις υιοθέτησε και τις προέβαλε στη ζωή του. Όπως είπε η πρώτη σύζυγός του η Γαλάτεια, κυριεύτηκε από την έμμονη ιδέα να γίνει ο ίδιος ο υπεράνθρωπος του Νίτσε.

4. ΧΕΝΡΙ ΜΠΕΡΞΟΝ

Τον Μπερξόν ή Μπερξόνα, τον Γάλλο αυτό φιλόσοφο, τον γνώρισε και τον θαύμασε από νωρίς ο Καζαντζάκης (από το 1907), και επηρεάστηκε βαθύτατα από τη φιλοσοφία του. Έγραψε ένα μικρό δοκίμιο για τον Μπερξόν, μετάφρασε και το έργο του *Το Γέλιο* (1915).

Η επίδραση της φιλοσοφίας του Μπερξόν καταφαίνεται κυρίως στην *Ασκητική* του, αλλά και σ' όλο το έργο του. Ποια είναι η φιλοσοφία του Μπερξόν;

Με απλά λόγια ο Μπερξόν δίδασκε πως η ζωή είναι μια «διαρκής δημιουργία, αναπήδηση προς τα πάνω, ζωικό ανάβρυσμα, γιγάντια προσπάθεια ν' ανασηκωθεί η ύλη». Η ζωική αυτή ορμή η *elán vital* όπως την ονόμαζε ο Μπερξόν, υπάρχει στην ύλη και στα ζώοντα πλάσματα. Αυτή κατευθύνει την πορεία και την εξέλιξη της ζωής, που οργανώνει την ζωή και την ωθεί προς τα πάνω, σε πολυπλοκότερες μορφές. Είναι δηλαδή μια εξελικτική φιλοσοφία, όχι σαν του Δαρβίνου μηχανιστική-υλιστική, αλλά κατευθυνόμενη, δημιουργική προς τα πάνω από την *elán vital*. Είναι *Evolution Creatrice*. Με αυτό τον τίτλο υπάρχει και έργο του, *Η Δημιουργός Εξέλιξη*, έργο, που μεταφράστηκε στα ελληνικά.

Η έννοια της δημιουργικής εξέλιξης προκύπτει από την ενορατική ενδοσκόπηση του μυστηρίου της ζωής. Ο Μπερξόν έδινε ιδιαίτερη σημασία στο μυστήριο και στην *intiution*, την ενόραση.

Έτσι ο Καζαντζάκης επηρεαζόμενος από τον Γάλλο φιλόσοφο, βλέπει τον άνθρωπο σαν ένα στάδιο της ζωικής εξέλιξης και σχηματοποιεί μέσα του την εικόνα του αγωνιζόμενου ανθρώπου, για να καταλήξει στην εικόνα του αγωνιζόμενου Θεού. Και η ζωή του γίνεται ένας συνεχής αγώνας μια «Οδύσσεια» χωρίς την «Ιθάκη» της...

Αυτά εν ολίγοις για το Μπερξόν, που επέδρασε στην *Ασκητική*, το ευαγγέλιο του Καζαντζάκη τα μέγιστα, αλλά και σ' όλη τη φιλοσοφική του σκέψη. Ο αγώνας

⁷ Ταξιδεύοντας Ιαπωνία-Κίνα, σελ. 102.

⁸ Σελ. 183.

και ο ανήφορος σαν έννοιες, προέρχονται από αυτή την πηγή.

5. ΧΡΙΣΤΟΣ

Παρ' όλη την αντιπάθειά του προς το Χριστιανισμό, η μορφή του Χριστού εξα-σκούσε κάποια γοητεία πάνω στον Καζαντζάκη, όπως και στον δάσκαλό του το Νίτσε. Θα πρέπει, απλά να θυμηθούμε, ότι όχι μόνο αρχικά έγραψε τραγωδία με τίτλο *Χριστός*, αλλά δύο, τρία μάλλον, μυθιστορήματά του, έχουν κεντρικό πρόσωπο τον από Ναζαρέτ Ιησού: Το *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*, *Οι αδελφοφάδες* και, κυρίως, *Ο Τελευταίος Πειρασμός*. Στο συγγραφέα Max Tau, που ήταν Νορβηγός και διευθυντής εκδοτικού οίκου έγραψε, όπως μας αναφέρει ο Πρεβελάκης, τα εξής ενδιαφέροντα και αποκαλυπτικά:

«Από τα παιδικά μου χρόνια ο Χριστός με βασάνιζε—αυτή η ένωση η τόσο μυστηριώδης και τόσο πραγματική του ανθρώπου και του Θεού, αυτή η *Sehnsucht* (λαχτάρα, πόθος), η τόσο ανθρώπινη και τόσο υπεράνθρωπη, μιας συμφιλίωσης του Θεού και του ανθρώπου στο υψηλότερο επίπεδο που ένα ον μπορεί να ποθήσει. Όταν μεγάλωσα, θέλησα να λυτρωθώ απ' αυτή την έμμονη ιδέα μ' ένα έργο τέχνης. Σε ηλικία 25 χρόνων έγραψα μίαν τραγωδία σε στίχους, το *Χριστό*—το Χριστό ύστερα από τη Σταύρωση, όταν η Μαγδαληνή κι οι Μαθητές τον ξανάπλασαν μέσα στην καρδιά τους και του έδωσαν το νέο του σώμα, το αθάνατο, ανασταίνοντάς τον. Αλλά αυτή η τραγωδία δε με λύτρωσε· σε ηλικία 45 χρόνων, αναγκάστηκα ν' αντιμετωπίσω ξανά το Χριστό στην εποποιία μου *Οδύσσεια*, αφιερώνοντάς του μίαν ολόκληρη ραψωδία, αλλά κι αυτό δε με λύτρωσε· αργότερα επεχείρησα νέα έφοδο. Έγραψα το *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*, κι ευθύς αμέσως τον *Τελευταίο Πειρασμό*. Αλλά παρ' όλες αυτές τις απελπισμένες προσπάθειες, το θέμα παραμένει για μένα ανεξάντλητο, γιατί το μυστήριο της πάλης του ανθρώπου και του Θεού, της σάρκας και του πνεύματος, του θανάτου και της αθανασίας, είναι ανεξάντλητο».

Απ' αυτά βέβαια, φαίνεται ότι ο Καζαντζάκης δεν πίστευε στον Χριστό όπως τον δέχεται ο Χριστιανισμός, ως μεσσία, υιόν Θεού και λυτρωτή του ανθρώπου. Δεν πιστεύει στην ανάστασή του, ούτε στη θεότητά του. Πιστεύει σ' έναν Χριστό φτιαγμένο «κατ' εικόνα και ομοίωσή του» σύμφωνο με την ιδεολογία του. Κατά τον Καζαντζάκη, «κάθε άνθρωπος είναι Θεάνθρωπος, σάρκα και πνεύμα». Πολύ εύστοχη είναι η παρατήρηση του Τάσου Γουδέλη: «Τελικά μπορούμε να πούμε, ότι η ακτινοβολία του Χριστού τον προσέβαλε όπως την Μαρία Κιουρί το ράδιο που η ίδια είχε ανακαλύψει».⁹

⁹ Σελ. 369.

Αλλά για τις θέσεις και τις θεολογικές απόψεις του Καζαντζάκη για το Χριστό θα μιλήσουμε και παρακάτω.

II. ΟΙ ΜΥΣΤΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ ΤΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ

1. ΦΡΟΥΝΤ–ΔΑΡΒΙΝΟΣ ΚΑΙ ΑΛΛΟΙ ΥΠΑΡΞΙΑΚΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

Ορισμένοι μελετητές του Καζαντζάκη διέκριναν στο έργο του ιδιαίτερα στα πρώιμα βιβλία του, επίδραση των θεωριών του Φρόυντ, του Σοπενχάουερ, του Δαρβίνου και άλλων.

Η επίδραση του Φρόυντ στη ζωή και το έργο του Καζαντζάκη καταφαίνεται κατ' αρχάς από τα βιογραφικά του στοιχεία. Στα 1922 στη Βιέννη, όπου βρισκόταν, προσβλήθηκε από μια παράξενη δερματοπάθεια (*masque de sexualité*) που γίνεται αφορμή να μελετήσει και να μυηθεί στη ψυχανάλυση του Φρόυντ αν και δεν την ομολογεί. Η επίδραση του Φρόυντ πάνω του φαίνεται και από το θεατρικό του έργο *Μέλισσα* που έγραψε νέος στα 1937. Εδώ έχουμε την αντιπαράθεση ανάμεσα στον πατέρα και το γιο και την εναγώνια πάλη για τελική επικράτηση ενός από τους δύο, όπως επίσης και τη προσπάθεια αποδέσμευσης του ατόμου από το προγονικό παρελθόν που το καταπιέζει. Το ίδιο σημείο υπάρχει και στο *Φτωχούλη του Θεού*:¹⁰ «Παλεύουν μέσα μου η μάνα μου κι ο κύρης κι όλη μου τη ζωή παλεύω να τους φιλιώσω». Το ίδιο και στο *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*.¹¹

Στο *Βραχόκηπο* που γράφτηκε στα Γαλλικά το 1936, υπάρχει μια διπλή πορεία της σκέψης του συγγραφέα σ' ένα εσω–συνειδησιακό κι ένα εξω–συνειδησιακό επίπεδο σύμφωνα με τους μελετητές (Θ. Γραμματάς). Ο Καζαντζάκης, σχεδόν σ' όλα τα έργα του δίνει έμφαση στα όνειρα (τα εμφανίζει ως προερχόμενα είτε από το Θεό είτε το διάβολο), τα οποία πάντα κάτι αποκαλύπτουν και κάτι θέλουν να πουν, όπως διδάσκει ο Φρόυντ, ως προερχόμενα από επιθυμίες του υποσυνείδητου. Τον κατέτρεχε ένα κρυφό οιδιπόδειο σύμπλεγμα που του δημιουργήθηκε από το φόβο του πατέρα του. Όπως γράφει στο *Αναφορά στο Γκρέκο*: «Ποτέ δεν είχα αντικρίσει με τρυφεράδα τον πατέρα μου. Ο φόβος που μου προξενούσε ήταν μεγάλος... Ένας δρυς ήταν με σκληρό κορμό με τραχιά φύλλα, με στυφό καρπό... Να γιατί, αντί να γίνω μεγάλος αγωνιστής στην πράξη, *αναγκάστηκα από φόβο στον κύρη, να γράφω ό,τι ήθελα να κάνω*».¹²

Αλλά και η σεξουαλική του ιδιαιτερότητα, όπως την αποκαλύπτει η πρώτη του γυναίκα, η Γαλάτεια και η αδελφή της Έλλη Αλεξίου, τον ώθησαν να γράφει με την εκπλήρωση του ανικανοποίητου ανθρώπου, σεξουαλικές περιγραφές στα

¹⁰ Σελ. 28.

¹¹ Σελ. 298.

¹² Σελ. 571, 572· τα πλάγια γράμματα δικά μου.

έργα του καθαρά φανταστικές ή φαντασιακές, παρατηρεί ο Θόδωρος Γραμματάς, η Λιλή Ζωγράφου και άλλοι μελετητές.

Ίσως δεν είναι άσχετο με την επιρροή που δέχθηκε από τον Φρόντ και τη ψυχανάλυση, το γεγονός ότι σε κάποια φάση της ζωής του χρησιμοποίησε ψευδώνυμα. Το Πέτρος Ψηλορείτης, Α. Γερανός και το Mohammed el Cheitan ben Kazan (που αποτελεί υπόμνηση της αραβοελληνικής καταγωγής του στην οποία αρεσκόταν να αναφέρεται). Σύμφωνα με τον θεατρολόγο καθηγητή Θόδωρο Γραμματά, έναν από τους πιο σοβαρούς μελετητές του έργου του, μέσ' απ' αυτά τα ψευδώνυμα αλλά και από άλλα, όπως το Νικολαΐ Kazan, το Ακρίτας, το Κάρμα Νιρβανή, το *Lacrima rerum* και άλλα, προβάλλουν και άλλες ακόμα όψεις της πολυδιάστατης προσωπικότητάς του.

«Ο ανεξωτερικευτος βιταλισμός και η αδιοχέτευτη *libido* τον εγκλωβίζουν σ' ένα αδιάσπαστο ιδεαλιστικό κλοιό, μακριά από τη λυτρωτική πράξη. Οι καταπιεσμένες επιθυμίες του τον οδηγούν στην υποτίμηση του εγώ και προκαλούν ταυτόχρονα την υπεραναπλήρωση δια της λογοτεχνικής δημιουργίας.¹³

Η επίδραση της θεωρίας της εξελίξεως του Δαρβίνου στον Καζαντζάκη, είναι αναμφισβήτητη και την συναντάμε σε διάφορα έργα του, είτε σαν αυτούσια φιλοσοφική ιδέα, είτε σαν ιδέα στο στόμα των ηρώων του. Άλλωστε ο Καζαντζάκης μετέφρασε στα ελληνικά το βιβλίο του Δαρβίνου, *Περί καταγωγής των ειδών*.¹⁴

Έτσι στην *Ασκητική*, διαβάζουμε: «Έλεος να σε κυριέψει για το πλάσμα τούτο που ξεκόρμισε ένα πρωί από τους πίθηκους, γυμνό, ανυπεράσπιστο, χωρίς κέρατα και δόντια, μονάχα με μια σπίθα φωτιά στο μαλακό του καύκαλο.¹⁵ Στο *Αναφορά στο Γκρέκο*¹⁶ γράφει για το πιστεύω του: «Ο άνθρωπος δεν είναι κανακάρικο, προνομιούχο πλάσμα του Θεού, ... κι αν ξύσεις λίγο το πετσί μας, αν ξύσεις λίγο την ψυχή μας, θα βρεις από κάτω τη γιαγιά μας τη μαϊμού». Κι αλλού, μέσα στο ίδιο βιβλίο λίγο πιο κάτω γράφει: «Ένα ζώο κίνησε από χιλιάδες χρόνια να φτάσει, μα ακόμα δεν έφτασε... ο πίθηκος· βρισκόμαστε ακόμα στα μισά του δρόμου, στον πιθηκάνθρωπο»,¹⁷ και ακόμη, «το δίποδο χτήνος ακολουθώντας άλλους δρόμους από τους διανοητικούς, κατόρθωσε να γίνει άνθρωπος».¹⁸ Αυτά βέβαια δεν είναι περίεργα, αφού τα αποδεχότανε, και ήτανε, ιδέες του συρμού.

Το περίεργο πάντως είναι, ότι βάζει και στο στόμα του Χριστού του, στον *Τε-*

¹³ Θ. Γραμματάς, *Κρητική ματιά, σπουδή στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη*, σελ. 87.

¹⁴ *Φέξης*, 1915.

¹⁵ Σελ. 40.

¹⁶ Σελ. 138, 139.

¹⁷ Σελ. 247.

¹⁸ Σελ. 531.

Λευταίο Πειρασμό να λέει λόγια δαρβινιστή! «Ο άνθρωπος (συλλογίζονταν ο Ιησούς) κι αν κατάφερνε, με ακατάπαυτον αγώνα, να σταθεί στα πισινά του ποδάρια, δε θα μπορούσε ποτέ να γλιτώσει από το ζεστό, τρυφερό σφικταγκάλιασμα της μάνας του της μαϊμούς». ¹⁹

Σ' αυτό βέβαια, πάλι δεν καινοτομεί εντελώς, γιατί ακολουθεί τα χνάρια του πνευματικού του πατέρα του Νίτσε. Ο Νίτσε έγραψε στο *Ζαρατούστρα*.²⁰ «Κάνετε το δρόμο από το σκουλήκι στον άνθρωπο κι έχετε ακόμη μέσα σας πολύ σκουλήκι. Άλλοτε ήσασταν πίθηκοι και τώρα ακόμη ο άνθρωπος είναι πιο πίθηκος από κάθε πίθηκο». Και, «ο δρόμος μας πάει προς τα πάνω από το είδος στο υπερ-είδος». ²¹

Αλλά και μέσω του Μπερξόν ο Καζαντζάκης, έμμεσα, έρχεται σ' επαφή με το Δαρβινισμό αφού ο Μπερξόν ακολουθούσε την θεωρία της κατευθυνόμενης, της δημιουργού εξέλιξης. Έτσι παρατηρεί κανείς ότι ο Καζαντζάκης κατέληγε εκεί που κατέληγε, ακολουθώντας διάφορα ομοιογενή μονοπάτια. Όλα τα μονοπάτια του τον οδηγούσαν εκεί που αυτός ήθελε να φτάσει.

Τέλος, μεγάλη επίδραση δέχθηκε και από *υπαρξιστές φιλοσόφους* και ιδεαλιστές, αλλά βέβαια, σε περιορισμένο βαθμό, και απαιτείται έμπειρο μάτι και ικανό για να εντοπίσει τέτοιου είδους επιρροές. Επιρροές από τον Ρώσο *Μπερντιάεφ* (ιδιαίτερα, η άποψή του περί ελευθερίας του ανθρώπου που απαλλάσσει τον Θεό από την ευθύνη για το κακό, όπως τη παρουσιάζει στους *Αδελφοφάδες*) από τον *Λεόν Σεσόφ*, που γνώρισε από κοντά, από τον πραγματισμό του *Ουίλλιαμ Τζέιμς*, έργο του οποίου και μετάφρασε, *Θεωρία της συγκινήσεως* (που κι αυτός ήταν δαρβινιστής), από τον Spengler που μιλούσε για τη θνησιμότητα των πολιτισμών και ιδιαίτερα την «παρακμή της Δύσης», από τον μυστικιστή ποιητή του μεσαίωνα *Γιάκοβ Μπαίμε*, από τον ιδεαλιστή *Μπέρκλεϊ* και τον *Ρενουιέ*. Το λεγόμενο στην *Ασκητική* «Βοήθεια, φωνάζει ο Θεός, σώστε με!» είναι αποστροφή του Ρενουιέ κι αυτό το θέσφατο θα το έχει σ' όλη του τη λογοτεχνική ζωή μέχρι το τέλος της ζωής του, ο Καζαντζάκης.

Από τον Καζαντζάκη έχουμε τη λεγόμενη υπαρξιακή στάση ζωής. «Την απορητική αναζήτηση, που συνοδεύεται από την οδυσειακή πλάνη» (Κ. Μιχαηλίδης). Το υπαρξιακό του άλμα προς το υπερβατικό ο Καζαντζάκης το δηλώνει με την εικόνα του Χελιδονόψαρου.

¹⁹ Σελ. 291.

²⁰ Σελ. 9.

²¹ Σελ. 67.

2. ΝΤΟΣΤΟΓΙΕΦΣΚΙ

Ερχόμαστε τώρα να δούμε την επίδραση που είχε πάνω στον Καζαντζάκη, ένα άλλο μεγάλο κεφάλαιο της παγκόσμιας λογοτεχνίας που ακούει στο όνομα Ντοστογιέφσκι. Ποια υπήρξε η επιρροή του τελευταίου στον πρώτο;

Πολύ περισσότερη και μεγαλύτερη απ' ό,τι μπορεί κάποιος να σκεφτεί. Βέβαια, ορισμένοι, ήδη έχουν επισημάνει από καιρό, κάποιες ομοιότητες μεταξύ της τεχνικής του μεγάλου Ρώσου και της τεχνικής του μυθιστορήματος του Ν. Καζαντζάκη. Ωστόσο μια προσεκτική μελέτη και αντιπαραβολή των ηρώων, σκέψεων, ιδεών και αφορισμών ακόμη που υπάρχουν στο έργο και των δύο, μπορεί να αποκαλύψει μια ομοιότητα εκπληκτική, πράγμα που δείχνει ότι ο Καζαντζάκης γνώριζε πολύ καλά το Ντοστογιέφσκι και ότι υπήρξε κι αυτός πνευματικός του πατέρα, κι ασ μην τον κατονομάζει.

Για τις σχέσεις Καζαντζάκη-Ντοστογιέφσκι, υπάρχει μια πολύ καλή μελέτη του Μανώλη Χαλβατζάκη με τον τίτλο αυτό, παλιά και δυστυχώς δυσεύρετη...²² Ο αναγνώστης αυτής της μελέτης, με την παράθεση των τόσων πολλών παραδειγμάτων και ομοιοτήτων, πείθεται ότι η επίδραση του Ρώσου μυθιστοριογράφου πάνω στον Κρητικό, υπήρξε μεγάλη.

Εδώ θα αρκεστώ να πω ότι τόσο ο Ντοστογιέφσκι όσο και ο Καζαντζάκης, υπήρξαν υπαρξιακοί στοχαστές πράγμα που τους ενώνει ιδεολογικά, και οι δυο είναι συγγραφείς που στα έργα τους μέσω των προσώπων προβάλλουν ιδέες. Και τους δυο τους απασχολούν τα μεγάλα μεταφυσικά προβλήματα, όπως η τραγικότητα, η μηδαμινότητα και η αντιφατικότητα του ανθρώπου, το πρόβλημα του κακού και η ύπαρξη του Θεού, η αμαρτία του ανθρώπου, η μετά θάνατον ζωή.

Ο Καζαντζάκης κάπου ομολογεί ότι «είχε βυζάζει το γάλα ή μάλλον τη φλόγα της ρωσικής φιλολογίας», (να θυμηθούμε ότι είχε γράψει και την Ιστορία της Ρωσικής Φιλολογίας στα 1930). Και στο έργο του λέγει: «Καμιά λογοτεχνία δεν επηρέασε, με τόση ένταση και τόσο λίγο χρονικό διάστημα, τόσο βαθιά και γόνιμα τον άνθρωπο, όσο η ρωσική... μάς έμαθε να βλέπουμε με νέα μάτια τον έξω και μέσα μας κόσμο».²³

Φαίνεται ότι από τον Γκόγκολ ο Καζαντζάκης υιοθέτησε τη σάτιρα και την ελευθεροστομία που παρουσιάζει στα έργα του, αλλά από τον Ντοστογιέφσκι πολύ περισσότερα. Και πάλι στη *Ρωσία*²⁴ ομολογεί ότι «ο Τολστόϊ κι ο Ντοστογιέφσκι, οι δύο Ρώσοι δράκοι τον είχαν αρπάξει στα μυθικά χρόνια της νιότης του».

Όπως σημειώνει ο Μανώλης Χαλβατζάκης, «ο μπερξονιστής Καζαντζάκης, που τόσο βασίζεται στη «διαίσθηση» για να λύσει τα μεταφυσικά του προβλήματα, πε-

²² *Καζαντζάκης-Ντοστογιέφσκι*, Αλεξάνδρεια, 1957.

²³ *Ρωσία* σελ. 136.

²⁴ Σελ. 144.

ρισσότερο συγγενεύει μ' έναν Ντοστογιέφσκι μυστικόπαθο οραματιστή που σ' αυτόν επικρατεί η μυστική ταραχή, το χάος».

Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης το γεγονός, ότι και ο άλλος ο μεγάλος δάσκαλος του Καζαντζάκη ο Νίτσε, είχε διαβάσει κι αυτός Ντοστογιέφσκι. Κι ομολογεί ότι έμαθε αρκετά από το συγγραφέα των *Δαιμονισμένων*. Λέει: «Ο Ντοστογιέφσκι ο μόνος που μ' έμαθε κάτι από ψυχολογία... Η ανακάλυψή του, υπήρξε για μένα πιο σπουδαία ακόμη κι από εκείνη του Σταντάλ...».

Ας δούμε και μερικά επί μέρους σημεία εκπληκτικής ομοιότητας.

Ο Θεός βασανίζει σ' όλα τα έργα του τη σκέψη του Ντοστογιέφσκι—το ίδιο και στον Καζαντζάκη.

Ο Μακάρ Ντολγκορούκι, στον *Έφηβο* του Ντοστογιέφσκι όπως και ο Στάρεις Ζωσιμάς, βλέπουν το θείο πίσω από κάθε χορταράκι, ζουζούνι, μέλισσα, μικρά και μεγάλα ζώα. Το ίδιο κάνει και ο Φραγκίσκος της Ασιζής, ο *Φτωχούλης του Θεού* στον Καζαντζάκη. Θαυμάζει το Θεό μέσα στη φύση. Έτσι κι ο παπα Φώτης στο *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*.²⁵

Ο Ντοστογιέφσκι πίστευε ότι η αγάπη του Χριστού, είναι η μεγάλη επανάσταση, που θα άλλαζε τη Ρωσία και την ανθρωπότητα και ο παράδεισος είναι μέσα μας. Τηρουμένων των αναλογιών, το ίδιο λέει και ο Καζαντζάκης δια στόματος του Χριστού του, στον *Τελευταίο Πειρασμό*.

Για απαλλαγή από μικροσυνήθειες που είναι μια θυσία από τις πιο οδυνηρές, μιλάει ο Ντοστογιέφσκι στα έργα του. Τα ίδια λέει και ο Καζαντζάκης δια στόματος του Φραγκίσκου της Ασιζής.

Ο μαζοχισμός κι η αυτοκαταστροφή είναι το γνώρισμα των «δαιμονισμένων» ηρώων του Ντοστογιέφσκι. Τα ίδια στοιχεία παρουσιάζονται στον Φραγκίσκο, το *Φτωχούλη του Θεού* και στον *Τελευταίο Πειρασμό* στον Καζαντζάκη. Το στοιχείο της αλγομανίας και η λυτρωτική δύναμη του πόνου υπάρχουν και στους δύο.

Η θυσία και ο ανήφορος παρουσιάζεται εμφανώς στο έργο του Ν. Καζαντζάκη. Με έναν παρόμοιο τρόπο που παρουσιάζεται στους ήρωες του Ντοστογιέφσκι. Ο Μανολιός που κίνησε να σκοτωθεί για να σώσει το χωριό του είναι τύπος Ντοστογιέφσκις. Και οι σχέσεις Μανολιού—Παναγιώταρου—Κατερίνας (Ιησούς—Ιούδας—Μαγδαληνή) είναι σε φοβερές αναλογίες με το τρίο Μίσκιν—Ραγκοζίν—Ναστάσια Φιλίπποβνα. Τέλος, δεν μπορούμε να αποφύγουμε το συμπέρασμα—όσο κι αν θέλουμε να το αποφύγουμε—, ότι ο τίτλος του μυθιστορήματος *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται* είναι εμπνευσμένος από τα λόγια του «μεγάλου ιεροεξεταστή» στο βιβλίο του Ντοστογιέφσκι *Αδελφοί Καραμαζώφ*, που λέει στον Χριστό, ότι θα ήταν καλύτερα να μην εμφανιζότανε και ότι έχει τη δύναμη να τον ξανασταυρώσει.

²⁵ Σελ. 322.

3. ΣΥΝΑΞΑΡΙΑ–ΠΑΤΕΡΕΣ–ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Σύμφωνα με μερικούς μελετητές του καζαντζακικού έργου, ο συγγραφέας δέχθηκε την επίδραση μιας άλλης πηγής που περιλαμβάνει τα ορθόδοξα συναξάρια αγίων, κείμενα από τους πατέρες της εκκλησίας και από το Βυζάντιο γενικότερα. Την άποψη υποστήριξαν κυρίως οι καθηγητές Νίκος Ματσούκας και Θεοχάρης Δετοράκης, οι οποίοι στις μελέτες τους προσκομίζουν πλήθος στοιχείων που υποστηρίζουν τις θέσεις τους.

Πράγματι, ο Καζαντζάκης, ως παμφάγο πνευματικό ον, δεν ήταν δυνατόν να μην είχε διαβάσει και να μην είχε αφομοιώσει πολλά στοιχεία του ελληνικού λαϊκού πολιτισμού, μύθους, βιογραφίες αγίων και θεολογικές διδασκαλίες. Και το έκανε.

Αυτό καταφαίνεται κατ' αρχάς, από το γεγονός, ότι μορφικά ο Καζαντζάκης ακολουθεί σχεδόν όλα τα είδη και τις μορφές των αρχαίων και Βυζαντινών συγγραφέων. Ο Καζαντζάκης γράφει έπος, τραγωδία, διαλόγους, συμπόσιο, περιηγήσεις, συναξάρια, μυθιστορήματα.

Η *Ασκητική* του, ενώ φιλοσοφικά αποπνέει σκέψεις κυρίως του Μπερζόν και του Νίτσε, περιέχει εικόνες που φέρνουν στο νου βιβλικά κείμενα, συναξάρια και περιγραφές των μυστικών πατέρων. Στο τέλος έχουμε τη λέξη *μακάριοι* 3 φορές στο δικό του «Σύμβολο Πίστης», στοιχεία που ανακαλούν στη μνήμη βιβλικά κείμενα. Ο Καζαντζάκης «αφουγκράζεται με πάθος ό,τι θεωρεί ζωντανό, και συνάμα μάχεται να ζωντανέψει σε σύμβολα και δρώμενα ολάκερο τον καημό της Ρωμιοσύνης».²⁶

Προσπαθεί να φιλιώσει στα έργα του νου και καρδιά, σαν γνήσιος συνεχιστής ελληνοβυζαντινών παραδόσεων και μας μιλάει για ασκητικό βίο. *Ασκητική* άλλωστε είναι ο τίτλος του Ευαγγελίου του, λέξη, που οδηγεί κατ' ευθείαν στους ασκητές πατέρες. Ο ίδιος ζούσε απομονωμένος σαν ασκητής και επισκέφτηκε το Άγιον Όρος, μοναστήρια του Σινά και άλλα. Επίσης ο τίτλος *Βίος και πολιτεία του Αλ. Ζορμπά* είναι παρμένος από τη γραμματεία της βυζαντινής παράδοσης, «*Βίος και πολιτεία*».

Την επαφή του και την αγάπη του για τα συναξάρια την αναφέρει ο ίδιος στην *Αναφορά στο Γκρέκο*: «Όταν έμαθα να συλλαβίζω, το πρώτο πράμα που έβαλα τη μητέρα μου να μου αγοράσει ήταν ένα συναξάρι, η *Άγια Επιστολή*...» Και αλλού: «Διάβαζα συναξάρια, άκουγα παραμύθια κι όλα μεταμορφώνονταν και παραμορφώνονταν μέσα μου...» Και στο έργο του *Συμπόσιο*, αναφέρεται στις βαθιές επιδράσεις που δέχτηκε η παιδική ψυχή του από την ανάγνωση συναξαριών.

Η λαϊκή λατρεία, οι περιγραφές θρησκευτικών ακολουθιών, εμφανίζονται συχνά στα έργα του και ιδιαίτερα οι εγκωμιαστικές λέξεις της βυζαντινής υμνογραφίας.

Φαίνεται, επίσης, ότι είχε διαβάσει Νικόλαο Καβάσιλα (μυστικό του 14^{ου} αιώνα) και σύμφωνα με τη δική του μαρτυρία, διάβασε Ναζιανζηνό και Βασίλειο, και άλλους πατέρες για να γράψει το θεατρικό έργο *Ιουλιανός*.

²⁶ Ν. Ματσούκας.

Πολύ ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι στα έργα του φαίνεται να ακολουθεί τη «θεωρία της αποκαταστάσεως των πάντων» του Ωριγένη, του Γρηγορίου του Νύσσης και του Μάξιμου του Ομολογητή, αφού βάζει στο στόμα των ηρώων του, λόγια, που δείχνουν ότι πιστεύει ότι όλοι στο τέλος θα συγχωρεθούν. Και οι ασεβείς και ο ίδιος ο Διάβολος, ο Εωσφόρος!

Στο *Φτωχούλη του Θεού*, διαβάζουμε: «Ένα θεριό άσκημο, αιμοβόρο είναι ο Σατανάς, μα αν τον φιλήσεις στο στόμα, ξαναγίνεται άγγελος. Αυτό 'ναι η τέλεια αγάπη».²⁷ Κι αλλού: «Κι αν ήταν να ζωγραφίσω το έλεος του Θεού, θα το ζωγράφιζα να κρατάει ένα σφουγγάρι. Όλες οι αμαρτίες θα σβηστούν, φράτε Λεόνε. Οι αμαρτωλοί θα σωθούν, κι ο Σατανάς ο ίδιος».²⁸ Και κάτι πιο φοβερό θα μας πει: «Ο Εωσφόρος έχει περισσότερη ποίηση όταν υψώνει το μέτωπο γκρεμισμένος, παρά ο Γαβριήλ όταν το ταπεινώνει νικητής». Τα ίδια γράφει και στο *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*.²⁹

Η θεωρία αυτή φαντάζει ελκυστική και την υιοθετεί ο Καζαντζάκης, ενώ καταδικάστηκε, βέβαια, ως αιρετική από την εκκλησία και, φυσικά, είναι αντιβιβλική. Ο Καζαντζάκης την ακολουθεί, γιατί ανταποκρίνεται στον ψυχισμό και στην ιδεολογία του, όπως θα δούμε και παρακάτω.

Και για το θάνατο ο Καζαντζάκης πολλές φορές μιλάει σαν ασκητής και ερημίτης. Τον θεωρεί φίλο και εχθρό μαζί. Φίλο γιατί καταστρέφει το κακό, το κάνει να μην είναι αθάνατο, και εχθρό γιατί εκμηδενίζει τα πρόσωπα, τη μοναδικότητα του ανθρώπου.

Στην *Ασκητική* του Καζαντζάκη αναγνωρίζονται ίχνη της «αποφατικής θεολογίας» των Βυζαντινών κατά τον καθηγητή Νίκο Ματσούκα, γιατί φθάνει στην κορυφή της προσπάθειας, την «Απροσπάθεια», που είναι μια από τις τριάντα βαθμίδες του Ιωάννου της Κλίμακος (PG. 88, 653 B).

4. ΘΕΟΣΟΦΙΑ–ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΕΚΤΟΝΙΣΜΟΣ

Αυτό που θα μας απασχολήσει εδώ –γιατί μπορεί να ρίξει αρκετό φως στο όλο θέμα–, είναι η ένταξη του συγγραφέα στον ελευθεροτεκτονισμό και η επίδραση που δέχθηκε από την κοσμοθεωρία της θεοσοφίας στο έργο του. Ο Βρασίδης Καραλής, μελετητής του Καζαντζακικού έργου, ορθά επισημαίνει ότι μέχρι σήμερα δεν έχει μελετηθεί η επίδραση της κοσμοθεωρίας του ελευθεροτεκτονισμού επάνω του.

Το ότι ο Καζαντζάκης εντάχθηκε στις τάξεις του ελευθεροτεκτονισμού πολύ νωρίς, μάς είναι γνωστό απ' όσα μας λέγει ο φίλος του Παντ. Πρεβελάκης. Μας πληροφορεί ότι ήδη από το 1907, ο Καζαντζάκης είχε γραφεί στη μασονική στοά

²⁷ Σελ. 243.

²⁸ Σελ. 318.

²⁹ Σελ. 156.

των Αθηνών. Την ίδια πληροφορία μεταφέρει ο Κυριάκος Μητσοτάκης³⁰ με την παρατήρηση, ότι «δεν γνωρίζουμε ατυχώς τίποτε άλλο για την τεκτονική του σταδιοδρομία αν ανέβηκε σε ανώτερα δηλαδή στάδια, και αν παρακολουθούσε τεκτονικές εργασίες για πολλά χρόνια». Η Έλλη Αλεξίου μνημονεύει τις τρεις μασονικές τελείες της υπογραφής του Καζαντζάκη στο γνωστό της βιβλίο *Για να γίνει μεγάλος*. Σε επιστολόχαρτά του ο Καζαντζάκης είχε τυπώσει τον ουροβόρο όφι (μισό λευκό και μισό μαύρο) που είναι σύμβολο της θεοσοφίας, και μέσα στον κύκλο, το ψευδώνυμό του *Πέτρος Ψηλορείτης* με τη φράση «εν το παν». Στην Οδύσσειά του (Β' στίχ. 811–813) μνημονεύει τον αγκυλωτό σταυρό (σβάστικα), που είναι γνωστό θεοσοφικό έμβλημα προερχόμενο από την αρχαία ινδική θρησκεία. Είναι γνωστό επίσης ότι δημοσίευσε άρθρα του στο μασονικό περιοδικό *Κρητική Στοά*. Λέγεται, ακόμη, ότι μασονικά στοιχεία (διάσημα) του Καζαντζάκη φυλάσσονται στο μουσείο Σκεντέρμπεη στην Αθήνα.

Για να αντιληφθεί καλύτερα ο αναγνώστης την γενική επίδραση του τεκτονισμού στην κοσμοβιοθεωρία του Καζαντζάκη, είναι ίσως αναγκαίο, να αναφερθούμε εδώ στο θεωρητικό και φιλοσοφικό υπόβαθρο του ελευθεροτεκτονισμού.

Παρ' όλο που ορισμένα πράγματα δεν είναι τελείως σαφή και γνωστά για τον ελευθεροτεκτονισμό, λόγω του «μυστικού» του χαρακτήρα, μπορεί να λεχθεί ότι ο ελευθεροτεκτονισμός είναι ένα είδος μονοθεϊστικής μεταφυσικής ανθρωπιστικού περιεχομένου, οι αρχές της οποίας ανάγονται στις μυστηριακές παραδόσεις της αρχαιότητας απ' τις οποίες διατηρεί αρκετά σύμβολα (Σφαίρα, νήμα της στάθμης, τρίγωνο κ.λπ.).

Η καταγωγή του εντοπίζεται στη Δυτική Ευρώπη και μάλιστα στη Βρετανία του 17^{ου} αιώνα, στην ελισαβετιανή αυλή. Εκεί, η μεσαιωνική παράδοση των τεκτόνων που περιείχε όρκους, συμβολικές χειρονομίες, μυθολογικά δρώμενα, στοιχεία από την εβραϊκή καββάλα και την παράδοση ανέγερσης του Ναού Σολομώντα (Χιράμ Αμπίφ), εμπλουτίστηκε με το νεοπλατωνισμό και τη θρησκευτική παράδοση του αρχαίου γνωστικισμού (ερμητική θεοσοφία, αποκρυφισμός κ.ά.).

Η οργανωτική δομή των τεκτονικών συντεχνιών, η φιλοσοφική έμπνευση του ουμανισμού της αναγέννησης και η θρησκευτική παράδοση του γνωστικισμού, συνθέτουν το θεμελιακό τρίπτυχο του ελευθεροτεκτονισμού.³¹

Υπάρχουν καθαρά θρησκευτοφιλοσοφικά στοιχεία–αρχές, όπως η πίστη στο Θεό το Μέγα Αρχιτέκτονα του Σύμπαντος (ΜΑΤΣ) όπως τον αποκαλούν, τελετές εισδοχής, συνελεύσεις, τελετουργικές, κ.λπ. Αλλά λόγω της ποικιλομορφίας και της ανεξιθρησκίας του τεκτονισμού, οι ιδέες των μελών του δεν επιδέχονται ενιαίο χαρακτηρισμό. Χωρίς να είναι μια ιδιαίτερη θρησκεία, ο τεκτονισμός, είναι μία «συγκρητιστική πανθρησκεία» στην οποία όλα τα ετερόκλητα στοιχεία ανά τους

³⁰ Ο Καζαντζάκης μιλεί για το Θεό, σελ. 53.

³¹ Βλ. Μ. Μπέζγου, *Φαινομενολογία της Θρησκείας*, 1995 σελ. 194 επ.

αιώνες μπορούν να συνυπάρχουν και να συλλειτουργούν. Βασικός σκοπός του φέρεται η ηθικοποίηση του ατόμου. Η θρησκεία έχει να παίξει δευτερεύοντα ρόλο, παρά την πληθωρική παρουσία θρησκευτικών συμβόλων, μυθολογικών παραδόσεων αιγυπτιακού ή ιουδαϊκού περιεχομένου. Ωστόσο, στους κόλπους του τεκτονισμού, εμφατικά ενυπάρχουν τα στοιχεία του αρχαίου Γνωστικισμού, ο αγνωστικισμός και ο αντικληρικαλισμός, ενώ σε ορισμένες στοές δίδεται έμφαση και στον αποκρυφισμό και στον πνευματισμό (ιδιαίτερα στη θεοσοφία).

Για τους ελευθεροτέκτονες και τους θεοσώφους υπάρχει ένα βασικό σύνθημα: «ουδεμία θρησκεία υπεράνω της αλήθειας». Ο Βούδας, ο Μωάμεθ, ο Μωυσής, ο Ζωροάστρης, ο Ορφέας, ο Ερμής ο τρισημέγιστος, όλοι θεωρούνται ισότιμοι ιδρυτές θρησκειών. Και ο Ιησούς, ένας σοφός «αβατάρ», ένας μύστης εκπαιδευτής που ίδρυσε το χριστιανισμό. Όχι Θεός, Υιός Θεού, όπως τον δέχεται η χριστιανική θρησκεία και τον ομολογεί ως τοιούτον η εκκλησία από τον 1^ο αιώνα μ.Χ. και εντεύθεν. Ο Θεός των τεκτόνων όπως μπορεί να γίνει αντιληπτό δεν έχει σχέση με το Θεό-Πατέρα της χριστιανοσύνης. Ο Γνωστικισμός, (η έμφαση δηλαδή στην κτήση μυστικής θείας γνώσης) και ο ορθολογισμός οδηγεί τον τεκτονισμό αφ' ενός μεν στην απόρριψη θεμελιωδών χριστιανικών δογμάτων όπως είναι η θεότητα του Χριστού, η διδασκαλία περί αντιλύτρου, η ανάσταση των νεκρών, η δευτέρα παρουσία και άλλα, αφ' ετέρου δε, στην αποδοχή του ρόλου που παίζει ο αποκρυφισμός. Να σημειωθεί ότι ο εωσφόρος (εως+Φόρος, ο την εω φέρων = θεός του φωτός) θεωρείται σε μερικές στοές ως λατρευόμενη αγαθή θεότης.³² Σύμβολό του είναι ο ουροβόρος όφις.

Η θεοσοφική εταιρία της Μπλαβάτσκι και των διαδόχων της (Αννί Μπένσαν κ.λπ.) από την άλλη πλευρά, δίδοντας έμφαση στις ανατολικές θρησκείες (βουδισμό, ινδουισμό) έγινε ο σύνδεσμος, το προγεφύρωμα, ώστε να διαρρεύσουν και να εισχωρήσουν ανατολικές φιλοσοφίες στη δύση και στους αποδέκτες της. Θα υπενθυμίσουμε εδώ τον αναγνώστη ότι στα 1927 επισκέφθηκε την Ελλάδα ο Κρισναμούρτι, ο θεωρούμενος ως τελευταία ενσάρκωση του Μεσσία από τους θεοσώφους. Και ο Καζαντζάκης μαζί με το Σικελιανό, που γνώριζε καλά τη θεοσοφία, είχε την ευκαιρία να γνωρίσει καλύτερα την τάση για τον συγκρητισμό της θεοσοφίας και άλλες απόψεις και να δεχθεί την επίδρασή της.

Τι παρέλαβε λοιπόν ο Καζαντζάκης από τη θητεία του στο μασονισμό και από τον συγχρωτισμό του με τη θεοσοφική σκέψη; Θα

Πιστεύει ότι όλοι στο τέλος θα συγχωρεθούν. Και οι ασεβείς και ο ίδιος ο Διάβολος, ο Εωσφόρος! ... Και κάτι πιο φοβερό θα μας πει: «Ο Εωσφόρος έχει περισσότερη ποίηση όταν υψώνει το μέτωπο γκρεμισμένος, παρά ο Γαβριήλ όταν το ταπεινώνει νικητής»

³² Alber Pike.

απαντούσαμε ουκ ολίγα. Ιδού μερικά αποκαλυπτικά στοιχεία:

Την τάση του για το θρησκευτικό συγκρητισμό, όπως αυτή διαφαίνεται στην *Ασκητική*, αλλά κυρίως την αντίληψη ότι ο Θεός εμφανίζεται με διάφορα πρόσωπα είτε ως Αλλάχ, είτε ως Βούδας είτε ως Θεός κ.λπ. όπως τον εμφανίζει στα μυθιστορήματά του. Τού είναι αδιάφορο υπό ποίαν μορφή. Σημασία έχει για το συγγραφέα, ότι υπάρχει Θεός και εμφανίζεται με διάφορα πρόσωπα. Για τον Καζαντζάκη, βέβαια, Θεός είναι η ζωική ορμή του Ηράκλειτου ή το *élan vital* του Μπερζόν. Ο Θεός βρίσκεται μέσα στη ζωή, στον άνθρωπο και μάχεται για την δική του σωτηρία.

Την επίδρασή του από τον Βουδισμό και τις ανατολικές θρησκείες, τις οποίες φαίνεται ότι μελέτησε εκτεταμένα. Ας θυμηθούμε εδώ απλά, ότι το πρωτόλειο έργο του *Όφης και κρίνο* το εδημοσίευσε με το ψευδώνυμο *Κάρμα Νιρβανή* (από το ινδουιστικό *κάρμα* = ανταπόδοση και το *νιρβάνα* = υπέρτατο αγαθό αυτοεκμηδένισης).

Τις αντιλήψεις του περί του καλού και του κακού και περί των σταδίων ενοποίησης και συγχώνευσης καλού και κακού (που τελικά δεν υπάρχει βέβαια) και από το Νίτσε. Είναι χαρακτηριστική η φράση του στην *Ασκητική*: «Δεν πολεμούμε τα σκοτεινά μας πάθη με νηφάλια, ανεμικιά, ουδέτερη, πάνω από τα πάθη αρετή παρά με άλλα σφοδρότερα πάθη. Αφήνουμε τη θύρα μας ανοιχτή στην αμαρτία».

Την ιδέα ότι ο άνθρωπος αγωνιζόμενος μεταποιεί την ύλη σε πνεύμα. Και μυσούμενος, φθάνει στο ανώτατο σημείο τελειοποίησης, γίνεται Θεός. Συχνή είναι η αναφορά στα έργα του η φράση «Θεέ μου, κάνε με Θεό».³³

Την άρνησή του στην ύπαρξη κόλασης-άσχετα αν τη μνημονεύει συχνά στα μυθιστορήματά του και βάζει στο όνομα των ηρώων του φράσεις που παραδέχονται τον παράδεισο και την κόλαση. Οι θεόσοφοι απορρίπτουν την ιδέα της κόλασης, που τη θεωρούν μέγα σκάνδαλο που αντιτίθεται στην έννοια του θεού-αγάπης. Παρόμοια, ο Καζαντζάκης ως θεόσοφος πιστεύει ότι ο

Ο ουροβόρος όφης, ένα από τα αρχαιότερα μυστικιστικά σύμβολα που είχε υιοθετήσει ο Καζαντζάκης και είχε τυπώσει στα επιστολόχαρτά του. Μέσα στον κύκλο έγραφε το ψευδώνυμό του Πέτρος Ψηλορείτης και τη φράση «εν το παν».

³³ *Οδύσσεια* Ξ, στίχ. 210–212, *Συμπόσιο*, σελ. 48, *Ο τελευταίος πειρασμός*, σελ. 152, 273.

Θεός «κρατάει σφουγγάρι και ότι όλοι οι αμαρτωλοί θα σωθούν και ο Σατανάς ο ίδιος».³⁴

Την εξύψωση ως ηρώων-αγίων, προσώπων ανταρτών-επαναστατών, που η θεοσοφία αναγνωρίζει ως πρόσωπα με εμφανή ρόλο στην κοσμοθεωρία της (θεοσοφία του Μπαθομέτ) π.χ. Δαθάν και Αβιρών, Κάιν, Ιούδα κ.λπ. Για τον Κάιν σαν σύμβολο, ο Καζαντζάκης είναι γνωστό ότι τον εξεθείαζε: «ο Κάιν αυτός ο απελπισμένος και περήφανος. Τον αγαπώ, ως αγαπούμε ότι μας μοιάζει».³⁵ Όσον αφορά τον Ιούδα, είναι γνωστόν ότι παίζει ηγεμονικό ρόλο στα μυθιστορήματά του και ιδιαίτερα στον *Τελευταίο πειρασμό*. Όπως οι αρχαίοι Γνωστικοί, έτσι και ο Καζαντζάκης πιστεύει ότι η προδοσία του Ιούδα ήταν μια θεϊκή αποστολή. Τον θεωρεί συνεργάτη του Ιησού στη σωτηρία του κόσμου και τον εμφανίζει να παρακαλεί τον Χριστό να πάει στους Φαρισαίους να τον προδώσει, έργο που το θεωρεί βαρύ, ενώ η σταύρωση του ίδιου του Ιησού είναι πιο εύκολη.³⁶ «Εγώ κι εσύ θα σώσουμε τον κόσμο· εγώ θα σταυρωθώ και εσύ θα με προδώσεις».

Τη ροπή του να μελετά και να ερμηνεύει τα βιβλικά πρόσωπα και αγιογραφικές διδασκαλίες με τη χρήση αποκρύφων βιβλίων της Παλαιάς και Καινής Διαθήκης. Απ' αυτά αντλεί διάφορες πληροφορίες που τις θεωρεί εξίσου αξιόπιστες, αν όχι πιο αξιόπιστες απ' αυτές τις Βίβλου. Για τον *Τελευταίο πειρασμό*, το πολύκροτο αυτό μυθιστόρημα, η Ελένη Καζαντζάκη σε συνέντευξή της στην εφημερίδα *Το Βήμα* (21-1-1996) μας πληροφορεί, ότι ο Καζαντζάκης άντλησε πληροφορίες από τα απόκρυφα Ευαγγέλια. Όπως η ιδρύτρια της θεοσοφίας Μπλαβάτσκι, έτσι και ο Καζαντζάκης, δεχόταν ότι «τα Ευαγγέλια είναι παραποιημένα και έπρεπε κάποιος να τα αποκαταστήσει...» Στον Β. Κηός ο Καζαντζάκης έγραφε ότι προσπαθούσε «να ξανασαρκώσει την ουσία του Χριστού, αναμερίζοντας τις σκουριές, τις ψευτιές και τις μικρότητες, που τον φόρτωσαν και τον παραμόρφωσαν όλες οι εκκλησίες και όλοι οι ρασοφόροι της χριστιανοσύνης...» «Παραβολές, που δεν ήταν δυνατόν ο Ιησούς να αφήσει όπως τις αναφέρουν τα Ευαγγέλια, τις συμπλήρωσα και τους έδωκα το υψηλό και σπλαχνικό τέλος που ταιριάζει στην καρδιά του Ιησού».³⁷

Τέλος, την άποψη, ότι ο Ιησούς υπήρξε άνθρωπος που είχε μέσα του το Θεό ακριβώς όπως όλοι οι άνθρωποι. Δηλαδή, για τον Καζαντζάκη, όλοι οι άνθρωποι είμαστε θεάνθρωποι, όλοι μας μέσα μας έχουμε το θείο, και με τον αγώνα και την ανέλιξη, μπορούμε να φθάσουμε στη Θεία υπόσταση του Χριστού, στη *θέωση*. Διότι ο Χριστός, όπως κι εμείς, ξεκίνησε από τα κατώτερα στρώματα και είδη της ζωής-όπως ακριβώς πίστευε και η Μπλαβάτσκι. Ο θεοσόφος ιδρυτής της ανθρωποσοφίας Ρούντολφ Στάινερ (R. Steiner) υπογράμμισε αυτό που μας λέγει ο Καζαντζάκης στα μυθιστορήματά του για το Χριστό: «Για εκείνους που έχουν ανα-

³⁴ Πρβλ. *Ο φτωχούλης του Θεού*, σελ. 318.

³⁵ Ε. Αλεξίου, *Για να γίνει μεγάλος*, σελ. 138.

³⁶ *Ο τελευταίος πειρασμός*, σελ. 423, 437.

³⁷ Ελ. Καζαντζάκη, *Νίκος Καζαντζάκης ο ασυμβίβαστος*, 1977, σελ. 591.

γνωρίσει τη θεία φύση τους, ο Βούδας και ο Ιησούς είναι μυημένοι με την πλέον υψηλή έννοια. Ο Ιησούς είναι ένας μυημένος μέσω της εγκατοίκησης της ύπαρξης του Χριστού μέσα του...»³⁸

Έτσι και στον Καζαντζάκη. Ο άνθρωπος μέσα του έχει το Θεό αλλά πρέπει να αγωνισθεί για να τον σώσει. Ο ίδιος ο Θεός χρειάζεται βοήθεια. Γι' αυτό και η Ασκητική του, έχει τον χαρακτηριστικό υπότιτλο *Salvatores Dei-Σωτήρες του Θεού*.

Η Ασκητική του, είναι μια ποιητική λυρική κραυγή, σχόλιο και άσκηση πάνω στο χάος, ένα μετακομμουνιστικό ΠΙΣΤΕΥΩ, ένα πανόραμα και συνονθύλευμα φιλοσοφικών ιδεών και πολλών ρευμάτων με διάχυτες τις θεωρίες του Νίτσε και Μπερξόν και με στόχο τον αγώνα του ανθρώπου να λυτρώσει τη θεία φλόγα που έχει μέσα του και να λυτρωθεί ο ίδιος, αν και το τελευταίο κεφάλαιο η *Σιγή*, οδηγεί στον βουδιστικό πεσιμισμό, γιατί ανατρέπει όλα τα προηγούμενα, λέγοντας ότι «και το εν αυτό δεν υπάρχει».

Μάς πληροφορεί ο Πρεβελάκης: «Η πρόσκαιρη διαμονή του Καζαντζάκη στο Μπέκοβο συνδέεται μ' ένα σημαντικό γεγονός της πνευματικής ζωής. Τη στροφή του προς τον ολικό μηδενισμό. Είναι παράδοξο κι όμως αληθινό· ο Καζαντζάκης διατυπώνει τη φοβερή κατακλείδα της μυσταγωγίας του. «Διορθώνω την *Ασκητική*», μου γράφει από το Μπέκοβο στις 11 Ιουνίου 1928. «Πρόσθεσα ένα μικρό κεφάλαιο, *Σιγή*· μπόμπα που ανατινάζει όλη την *Ασκητική*».³⁹

Η *Σιγή* έκανε την *Ασκητική* αντιφατική. Με την προσθήκη της *Σιγής* η *Ασκητική* καταστράφηκε σαν οδηγός ζωής δεν παρέμεινε τίποτα πια απ' αυτήν, παρά η λογοπλαστική λογοτεχνική της αξία.

Συνεπώς, στην ιδεολογία του ο Καζαντζάκης μάς καλεί να σώσουμε το Θεό που είναι η ζωική ορμή του Μπερξόν, ένας μαχόμενος Θεός και να γίνουμε έτσι *Salvatores Dei, σωτήρες του Θεού*, μια και αυτός ο Θεός του Καζαντζάκη, είναι τελείως διάφορος από τον χριστιανικό Θεό.

III. ΤΙ ΗΘΕΛΕ ΝΑ ΕΠΙΤΥΧΕΙ ΜΕ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ

Ο Καζαντζάκης είχε ενστερνιστεί την αρχαιοελληνική ρήση «*εν το παν*» των Ελεατών. Ήθελε να ενοποιήσει όλες τις μεταφυσικές θεωρίες που εγνώριζε, ιδεαλιστικές, υλιστικές, βιταλιστικές, μηδενιστικές, θεοσοφικές, βουδιστικές, μαρξιστικές κ.λπ. Να κάνει δηλ. κάτι ανάλογο που κάνει σήμερα η Παγκοσμιοποίηση με τη *Νέα Εποχή*. Υπήρξε λοιπόν από μια άποψη ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ της ΝΕΑΣ ΕΠΟΧΗΣ με μια «*Παγκοσμιοποίηση μεταφυσική*».

Όπως ορθά σχολιάζει ο Πίτερ Μπιεν, προσωπικός του φίλος και μεταφραστής: «Το έργο του ολόκληρο είναι μια προσπάθεια δημιουργικής ένωσης της χριστιανι-

³⁸ *Αρχαία σοφία και χριστιανισμός*, σελ. 108–110.

³⁹ Τετράδια Ευθύνης–3.

κής θρησκείας, με τη θεωρία της εξέλιξης του Δαρβίνου και με τον αρχαίο κόσμο».

Εδώ, θα έπρεπε να πούμε κάτι που ίσως παραξενέψει τους πιο πολλούς. Ότι ο ίδιος, δεν θεωρούσε τον εαυτό του διάκονο της ομορφιάς, ούτε της τέχνης και, φυσικά, ούτε τον εαυτό του λογοτέχνη, παρόλο που έγραψε θεατρικά έργα και ποίηση και μυθιστόρημα. Το γιατί, μας το αποκαλύπτει ο ίδιος σε μια ραδιοφωνική εκπομπή που έδωσε στις 25/5/1957, λίγους μήνες πριν πεθάνει δηλαδή, και τις σκέψεις αυτές τις επαναλάμβανε και αλλού στα έργα του «Σκοπός μου δεν είναι η ομορφιά είναι η λύτρωση» (άσχετα που όπως ομολογεί στην *Αναφορά* δια στόματος του Οδυσσέα του, «δεν λυτρώθηκε (ποτέ) από τη λύτρωση»). «Το όραμα του κόσμου δεν έχει, για μένα αισθητικό χαρακτήρα... Ο σκοπός που επιδιώκω στο έργο μου δεν είναι η ομορφιά... Νιώθω πως, σήμερα, η ταραγμένη ψυχή μας επιθυμεί κάτι το πιο επείγον από την ομορφιά... ζούμε σε μια εποχή όπου... θεμελιακά προβλήματα δεν βρήκαν ακόμα μια λύση... Τα προβλήματα της ελευθερίας, της ηθικής, της δικαιοσύνης, της ειρήνης... Το επείγον καθήκον μας είναι να βρούμε τη λύση γι' αυτά τα προβλήματα... Να γιατί η αποστολή μου στον κόσμο δεν έχει αισθητικό χαρακτήρα... Η ζωή είναι στρατευμένη. Στρατεύομαι μαζί της. Για όλους αυτούς τους λόγους, δεν θεωρώ τον εαυτό μου λογοτέχνη. Θέλω να πω, διάκονο της ομορφιάς».⁴⁰

Σε μια επιστολή του επίσης προς τον Απόστολο Σακίνη το 1955 λέει: «Είμαι, κατάντησα, γραφιάς και επιστρατεύω τα 24 στρατιωτάκια του αλφάβητου και επιχειρώ την ανέλπιστη δονκιχωτική εκστρατεία, να συλλάβω τον Αόρατο... Στήνω και τις λέξεις παγίδες όχι για να συλλάβω την ωραιότητα, όπως κάνουν οι εύκολα ικανοποιημένοι καλαμαράδες, παρά για να συλλάβω το Θεό». Από αυτά καταλαβαίνετε πως καμιά σχέση δεν έχω με τους λεγόμενους λογοτέχνες, με τη λεγόμενη λογοτεχνία· μεταχειρίζομαι τα ίδια μέσα βέβαια κι εγώ, τις λέξεις, μα εντελώς για άλλο σκοπό· κι η ωραιότητα είναι κι αυτή για μένα μέσο και όχι σκοπός· γιατί ξέρω πως πολύ πιο σίγουρα μαβλίζεται ο Αόρατος από την ομορφιά, παρά από την ασκήμια».

Όλα αυτά τα έλεγε βέβαια, όπως παρατηρεί ο Σακίνης, γιατί ο Καζανιζάκης δεν ήταν ένας άνθρωπος που έγραφε για να γράφει, αλλά για να πει κάτι: για να κάνει αυτό τον εσωτερικό αγώνα του και συνάμα τον αδιάκοπο αγώνα του κόσμου· έχει ένα μήνυμα. Γι' αυτό το λόγο η συγγραφική προσωπικότητά του παρουσιάζει κάτι το προφητικό και το αποστολικό.

Ήταν λοιπόν όπως φαίνεται, από τη ζωή του και τη στάση του ένας *φιλόσοφος-ποιητής, πεζογράφος*.

Τελικά δεν είχε τίποτα δικό του; Είναι ένα εύλογο ερώτημα που ανακύπτει μετά από όλα αυτά που ειπώθηκαν εδώ.

Έτσι υποστηρίζουν μερικοί μελετητές του.

⁴⁰ *Αναφορά στο Γκρέκο*, σελ. 543, κ.λπ.

Ο Μάρκος Αυγέρης λέει ότι «ο Καζαντζάκης υιοθετεί ιδέες από τα πιο διαφορετικά φιλοσοφικά συστήματα χωρίς να κάνει διάκριση για την καταγωγή και τις βαθιές διαφορές που τις χωρίζουν. Θέλει να κλείσει μέσα σ' αυτές το ναι και το όχι, το νόμο και τον αντίνομο, το Θεό και τον αντίθεο, το καλό και το κακό, όπως λέει κάπου με το στόμα του Οδυσσέα».

Τα ίδια περίπου λέει και η Λίλη Ζωγράφου⁴¹ και ο Θ. Γραμματάς εν μέρει.

Ωστόσο, αυτό θα αποτελούσε αυστηρή κι άδικη κρίση. Γιατί, αν και επηρεάστηκε πολύ από διάφορες πηγές, όπως είδαμε, οι συνδυασμοί των ιδεών είναι δικοί του. Οι μορφές που δίνει στις ιδέες αυτές είναι δικές του. Το ύφος του είναι μια παθιασμένη κραυγή· και το πάθος διακρίνει την σκέψη, την έκφραση και την αίσθηση ζωής. Η γλώσσα του είναι μοναδική. Τραχιά, δυνατή, αρρενωπή. Είναι δεινός γλωσσοπλάστης και παρουσιάζει φοβερές συνθετικές ικανότητες με το να ανακατεύει με τη λεξιθηρία που τον διακρίνει, όλα τα είδη του λόγου, με σάτιρα, χιούμορ, κωμικό και υπερβολή. Ο Καζαντζάκης ανασταίνει τη λεπτομέρεια. Φέρει τα τραγικά στοιχεία του δημιουργού που φέρνει μέσα του τα στίγματα και τις αβεβαιότητες όλου του κόσμου.

Τελειώνοντας ας δούμε και μερικές κρίσεις για το έργο του. Ο Αλέξης Ζήρας λέει: «Ο Καζαντζάκης –καθώς και όλοι οι συγγραφείς– είναι δημιουργός που δεν μπορεί να εξεταστεί έξω απ' τις ιστορικές συνθήκες μιας ορισμένης εποχής... Ξαναδιαβάζοντας και πάλι Καζαντζάκη... εξακολουθώ να δέχομαι ότι είναι μεγάλος συγγραφέας. Μπορεί ακόμα να συγκλονίσει τον αναγνώστη, να τον κάνει συνοδοιπόρο της πίστης και της αγωνίας του. Με τον Καζαντζάκη η λογοτεχνία μας πήρε μια μεγάλη ώθηση, που δεν μπόρεσε να παραγνωρισθεί».

Ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος: «Ο Καζαντζάκης υπήρξε ένας άνθρωπος, που πάλεψε δεινά με τον εαυτό του, με τους άλλους, με τη μοίρα, με την ανθρώπινη αδυναμία. Έφερε το ελληνικό μήνυμα, τη Μεσόγειο, την Κρήτη... μίλησε την αρρενωπή του γλώσσα σε μυριάδες καρδιές. Έκαμε πολλά πνεύματα να συλλογισθούν· είναι ακαταπόνητος *αεροναύτης του Στοχασμού*».

Ο Αλέξης Μινωτής: «Κι αν ακόμη αρνηθείς όλο του το έργο, μένει ο άνθρωπος. Έβαλε τον εαυτό του κάτω, εξήντα Χρόνια Μοναξιάς, τον έστυψε κι έβγαλε την καλύτερη σταγόνα που έχουμε».

Ίσως η καλύτερη σταγόνα, ήταν αυτό που είπε ο ίδιος ο Καζαντζάκης επιγραμματικά για το έργο του.

«Ολάκερη η ψυχή μου μια κραυγή.

Κι όλο μου το έργο, το σχόλιο στην κραυγή αυτή.

*Μια λέξη πάντα σ' όλη μου τη ζωή με τυραννούσε και με μαστίγωνε,
η λέξη 'Ανήφορος'».*

⁴¹ Σελ. 147.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

- Έλλη Αλεξίου: Για να γίνει μεγάλος (Δωρικός 1966).
- Ν. Βρεττάκος: Ν. Καζαντζάκης, η αγωνία του και το έργο του.
- Τάσος Γουδέλης: Ο Καζαντζάκης ξανασταυρώνεται (1987).
- Θόδωρος Γραμματάς: Κρητική ματιά, σπουδή στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη (1992).
- Λίλη Ζωγράφου: Νίκος Καζαντζάκης, Ένας τραγικός (1989).
- Ελένη Καζαντζάκη: Ν. Καζαντζάκης, ο ασυμβίβαστος (1977).
- Γεώργιος Κουμάκης: Νίκος Καζαντζάκης, θεμελιώδη προβλήματα στη φιλοσοφία του (1966).
- Νίκος Ματσούκας: Η Ελληνική παράδοση στο Νίκο Καζαντζάκη (1989).
- Κυριάκος Μητσοτάκης: Ο Καζαντζάκης μιλεί για Θεό (1971).
- Stavros D Panos: Le problème de Dieu chez Nikos Kazantzaki (1969).
- Παντελής Πρεβελάκης: 400 γράμματα του Καζαντζάκη (1965).
- Friar K. (μετάφραση Θωμά Στραβέλη): Η πνευματική οδύσσεια του Νίκου Καζαντζάκη (1983).
- Μανώλης Χαλβατζάκης: Καζαντζάκης–Ντοστογιέφσκι (1957).
- Τζαντ Χάτεμ: Νίκος Καζαντζάκης: Μάσκα & Χάος (1983).

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ–ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

- Νέα Εστία: Νίκος Καζαντζάκης (Χριστούγεννα 1977).
- Επτά ημέρες Καθημερινή: Νίκος Καζαντζάκης (Κυριακή 2/11/1997).
- Διαβάσω: Νίκος Καζαντζάκης (27/4/1988)

Τσινικόπουλος Δημήτριος

Website: www.tsinikopoulos.org

Email: dimitris@tsinikopoulos.org